

УДК 94 (477-25) : 2

ЄМНОСТІ ДЛЯ МОЩЕЙ У КОМУНІКАЦІЇ НАВКОЛО СВЯТИНЬ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ (XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Антоніна Кізлова

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
Україна, 03056, м. Київ, просп. Перемоги, 37
e-mail: ant_kiz@ukr.net

В Успенському соборі та печерах Києво-Печерської лаври на окреслений період перебувало понад 120 шанованих мощей, не враховуючи їх часточок і мироточивих глав [1]. Ті з них, котрі не були, як, наприклад, останки свв. Антонія та Феодосія Печерських «під спудом» [2], потребували певної ємності для зберігання. Такі ємності ставали об'єктами оцінювання мандрівників. Так, Михайло Долгорукий (1810 р.) і прот. Павло Беляєв (1908 р.) замислювалися над тим, чому домовини у печерах такі прості та бідні [3]. Микола Мамаєв у 1850-х рр. зробив висновок про байдужість до святині монаха-провідника, котрий рвучко відкривав гробниці, а потім кидав віка зі стуком [4].

Збереглася справа 1823-1824 рр., в якій потребу замінити раку з главою св. рівноап. Володимира, перстом св. першомуч. й архідиякона Стефана та часточками мощей преподобних Печерських в Успенському соборі обґрунтували тим, що її срібне покриття: «...отъ давняго времени и ежедневнаго прикладыванія къ онымъ мощамъ во множествѣ богомольцовъ, которыи чрезъ всѣ раку совсѣмъ стерлося и осталось на наружи одно дерево» [5]. Мотивацією до створення нової раки для згаданого перста стало те, що після розділення глави св. рівноап. Володимира та часточок мощей по різних раках перст «по малости ковчежца, имъ занимаемаго, многими богомольцами бываеъ изъ виду выпускаемъ (курсив наш. – А.К.)» [6]. На фотознімку кришки раки для часточок мощей усіх преподобних Печерських із Успенського собору чітко помітно протерту від частого контакту з охочими прикластися зону [7]. Отже, різні складові гробниць були у фокусі уваги під час соціальної взаємодії навколо святинь. І ця взаємодія потребує дослідження у контексті поглиблення знань про православний соціум окресленого періоду.

Самим мощам і діям з ними лаврської братії приділяли увагу численні радянські (атеїстич-

но спрямовані) автори. Зазвичай вони досить докладно описували вживані в обителі практики з мощами та їхніми часточками, згадували про переобладнання храмових і печерних інтер'єрів [8]. Своєрідно витлумачено значення раки з частинками мощей на етикетці в експозиції Антирелігійного музею: «Ця труна, як предмет церковної торгівлі, до грудня 1929 року перебувала в Успенському соборі Києво-Печерської лаври» [9]. Ярослав Литвиненко у статті, присвяченій інтер'єрам лаврських печер та їхній еволюції порушив проблему прикрашання деяких гробниць [10]. Надгробкам свв. препод. Антонія і Феодосія і мироточивим главам (разом з посудинами) у системі святинь Києво-Печерської лаври, особливостям облаштування простору навколо мощей у печерах присвятили окремі публікації автор статті [11]. Однак загалом дослідники, розкриваючи проблеми з історії соціальних взаємодій у Лаврі, досить побіжно згадували про значення рак і домовин із тілами святих та їхніми часточками.

Мета нашої роботи – реконструювати множини контекстів, у яких насельники Лаври вступали до соціальної комунікації стосовно трун, рак і ковчежців для мощей та їхніх часточок.

До кінця XVIII ст. мощі святих у печерах (а це – вирішальна більшість лаврських святинь) лежали у нішах без трун, на дошках, відділені від коридорів дошками з невеликим отвором [12]. Тому розгляд розпочнемо з XIX ст.

Перш за все, проаналізуємо, як насельники Лаври взаємодіяли щодо відповідних речей між собою. Про труни, раки й ковчежці писали у п'ятирічних реєстрах нових церковних і ризничних речей. Якщо котрась із мощевих ємностей вибувала з обігу (так, ковчежець з перстом св. першомуч. й архідиякона Стефана переплавили під час виготовлення для цього перста нової раки), її вносили у реєстр речей, що вибули. До головного опису ризниці нову кош-

товну раку (пожертвану 1892 р. для глави св. рівноап. Володимира) вносив за розпорядженням Духовного собору ризничий [13]. Тож усе, у чому могли зберігатися реліквії, слід було брати на облік разом з іншими матеріальними цінностями.

1830 р., через п'ять років розподілу спільного ковчега для глави св. рівноап. Володимира, перста св. першомуч. й архідиякона Стефана і мощевих частинок свв. препод. Печерських на окремі ємності, виникла пропозиція: до нової раки з перстом «приставить монаха для молення и указыванія богомольцамъ» [14]. Є справа 1808 р. про заміну гробового при ще нерозділених названих святинях, де вказано, що той стояв «при гробѣ святого князя Владимира» [15]. Отже, кількість гробових монахів залежала від кількості гробниць, а не від кількості реліквій.

У справах про жертвування, ремонт і виготовлення нових домовин, рак і ковчезців збереглися такі складові як рапорти відповідальних до Духовного собору, резолюції Духовного собору із залученням митрополита Київського і Галицького як священноархімандрита Лаври. Про потребу у названих роботах і про їхній перебіг, як і про надходження від жертводавців в Успенському соборі рапортував у різні часи еклезіарх [16]. Є дані про розпорядження еклезіархові (від 7 червня 1907 р.) «Объ исправлѣніи и позолотѣ мѣдныхъ листовъ отъ раки преп. Моисея Утрина» (у Ближніх печерах) [17]. Нові домовини для мощей у Дальніх печерах 1835 р. виготовляли за поданням намісника у тісному зв'язку з еклезіархом, за участю на етапах пошуку матеріалів і збору коштів зовнішнього економа, скарбника, духівників і наглядача заїзду для прочан [18]. 1831 р. еклезіарх за розпорядженням Духовного собору мав прийняти від блюстителя Ближніх печер після рапорту останнього «залишнихъ гробовъ 24 изъ мощей святыхъ отецъ новыми перемененныхъ, дурно пропадающихъ, шашелью снѣдаемыхъ» [19]. Покриття бронзою трун для преподобних Печерських 1835-1840 рр. було організовано під контролем намісника, із залученням вікарного єпископа Чигиринського, через листування з митрополитом Київським, котрий саме перебував у Санкт-Петербурзі, за участі еклезіарха [20].

Про жертвування раки для св. свт. Михаїла 1876 р. до Духовного собору рапортував наглядач лаврського заїзду для прочан, зрештою, дар передали на зберігання еклезіархові з резолюцією: «На переложение въ новую раку испросить разрешения Святѣйшаго

Синода», про що і склав запит митрополит Київський Філофей [21]. На перекладання тіла святителя (приурочене до дня його пам'яті) вірян запрошували зокрема і через оголошення в «Киевских епархиальных ведомостяхъ» [22]. На переміщення глави св. рівноап. Володимира у нову раку 1825 р. (як і потім у березні 1893 р.), а також на перекладання мощей до нових трун у печерах 1836 р. підсумкове благословення брали у митрополита Київського. Освячували нові печерні домовини перед літургією [23]. Судити про те, коли у таких випадках до храму пускали богомольців і чи бачили ті, як перекладали святині, за наявним джерелом неможливо. А звернення до Синоду, можливо, було зумовлене планами зробити зміну раки св. свт. Михаїла підкреслено публічною подією, що уможлиблювалося лише після відповідного дозволу.

1829 р. блюститель Ближніх печер соборний старець ієромонах Аггій повідомив Духовний собор про те, що після його померлого попередника Гавриїла залишилось 14 кипарисових дощок. Соборний старець ієромонах Гавриїл доручив ризничому зробити з них труни для святих, але за життя не встиг залишити на це грошей. Тому ризничий ієромонах Ісаакій відмовлявся організувати таку роботу. Перед ієромонахом Аггієм поставили завдання визначити, чи справді є потреба у нових трунах, і тільки потім доручили еклезіархові, а згодом – і внутрішньому економові долучитися до справи, щоб завершити її. З'ясувалося, що «гробы короткіе такъ что святыхъ ноги набокъ прижаты, а именно: 1. Святителя Евфрема, Преподобныхъ 2. Поликарпа, 3. Саввы, 4. Евстратія и 5. Марка и 6. Авраамія» [24]. З перебігу справи впливає, що у ході підготовки домовин до встановлення на місця траплялися й непередбачувані ускладнення.

Справа про виготовлення нових трун до Дальніх печер за 1835 р. містить відомості про те, як узгоджували зовнішній вигляд таких виробів. Про ескіз (як ініціатор процесу) подбав намісник, на той час – архімандрит Серафим, котрий показував його «нѣкоторымъ благочестивымъ старцамъ Лавры» [25]. Потім, після утвердження у Духовному соборі, рисунок передали настоятелю – митрополиту Київському (Рис. 1).

Узгоджені рисунки згадуються і в інших подібних справах [27], тож, імовірно, така схема була узвичаєною у Лаврі.

Труни для шести угодників, згаданих у рапорті 1829 р., мали виготовляти у лаврській теслярській майстерні. 1835 р. серед власних

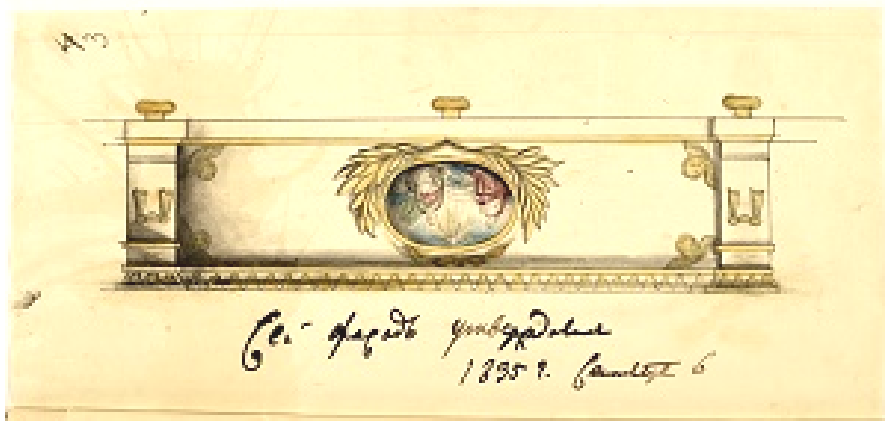

Рис. 1. Ескіз домовини, затверджений 6 вересня 1835 р. [26].

насельників Лавра мала підшукати теслярів, слюсарів, різьбярів та іконописців [28]. Тож до опорядження ємностей для мощей залучали підготовлених монахів або послушників, котрим, відповідно, потрібно було пояснювати завдання, перевіряти, як вони його виконали.

У разі потреби насельники Лаври їздили забирати матеріал для домовин, (як-от ієродиякон Іполит по кипарисову деревину до Одеси 1838 р.), а також перевіряти якість роботи майстрів, котрі виготовляли раку (наприклад, ієромонах Агафон щодо гробниці св. першомуч. й архідиякона Стефана до Москви 1912 р.) [29]. Відрядження монахів за межі обителі передбачало вибір серед братії гідних представників, оформлення для них паспортів.

Коли намісник виявив брак коштів на оновлення домовин 1835 р., він звернувся з пропозицією надати пожертви спершу до тих самих старців, які розглядали ескіз. Від них отримав 2000 руб., однак започаткував і збирання коштів серед сторонніх «достаточнихъ особъ», «званіє», імена та прізвище котрих слід було записувати до прошнурної книги. У подальшому подавали гроші і лаврські монахи та послушники [30]. Справа є прикладом поєднання зусиль насельників Лаври з пошуком зовнішніх ресурсів шляхом прямого запрошення заможних богомольців до пожертв.

1838 р. за словесним наказом митрополита Філарета еклезіарх (соборний старець ієромонах Гімнасій) мав знайти 300 пудів кипарисової деревини для оновлення всіх трун у Ближніх і Дальніх печерах. Він звернувся з проханням підібрати потрібний матеріал до свого одеського знайомого – Петра Гординського. Останній був готовий відразу надати майже 14 пудів у 5 дошках. Решту сировини виявили в одеського купця Паска [31], можливо, за порадою П. Гординського. У ході справи довелося

звертатися до київського цивільного губернатора з проханням про двох коней для перевезення вантажу [32]. За межами не тільки обителі, а й Києва знайшли і «книжного золота хорошей доброты» для гробниць 1836 р. Звернулися до купця Сави Старшинова, в якого вже купували такий товар на позолоту куполів Успенського собору [33]. Тож контакти з випробуваними поставальниками було налагоджено, а доставка матеріалів не завжди була внутрішньою проблемою Лаври.

Попри те, що теслі з лаврської майстерні, як підкреслив В. Шиденко, не тільки забезпечували внутрішні потреби монастиря, а й виготовляли труни на продаж [34], зовнішні контакти налагоджували також і з майстрами. Для цього могли за благословенням митрополита Київського як настоятеля Лаври влаштувати торги. За їх підсумками укладали угоду з тим, хто погодиться працювати за найменшу плату. 1830 р. після торгів срібний оклад на ікону св. першомуч. й архідиякона Стефана, яку мали вкласти до нової раки угодника, виготовляв видатний київський ювелір Самсон Стрельбицький. 1839 р. до обкладання трун бронзовими дошками та подальшого облаштування так долучилися київський міщанин Герасим Проценко та київський громадянин, майстер-срібляр Іван Чечиков [35]. 1836 р. до позолоти на домовинах для Дальніх печер допустили київського золотаря Івана Хорева, який «объявилъ послѣднюю цѣну (курсив наш. – А.К.) за позолоту каждаго гроба по 2 руб. серебромъ» [36]. У тій самій справі є згадка про найняття різьбяря Вукола Куличенка, котрий «соглашается на отдѣлку порѣзкою гроба съ испрошеніемъ отъ каждаго по 12 руб. на лаврскихъ харчахъ (курсив наш. – А.К.)» [37]. Документальних підтверджень того, що у двох останніх були конкуренти, до справи не докладено. Було можливе і запрошення, як підкреслено у поданні до Духовного собору, майстра-різьбяря, подібних до якого у Києві немає. Таким 1830 р. став київський міщанин Іван Даченко, що «согласился» взяти за роботу з ракою для перста св. першомуч. й архідиякона Стефана 100 руб. [38]. Загалом прагнення заощадити на оплаті праці сторонніх виробників виразно помітне в усіх згаданих випадках.

Під час переоблаштування гробниці для глави св. рівноап. Володимира та для часточок

мощей свв. преподобних Печерських 1823-1824 рр. спочатку, коли планували тільки посріблити протерті місця, згадувався київський срібляр, міщанин Григорій Бризгунов. Далі, коли робота переросла у створення нових рак для кожної з цих двох святинь – тільки Самсон Стрельбицький [39]. Імовірно, майстра змінили у зв'язку з суттєвим ускладненням завдання.

У травні 1912 р. еклезіарх ігумен Анфім подав до Духовного собору рапорт про те, що для заміни раки з перстом св. першомуч. й архидиакона Стефана вже зроблено кипарисову труну, майже до кінця розроблено рисунки та досягнуто домовленості з фабрикантом, зокрема і про виплату йому 5000 руб. При цьому підкреслено, що майстер попросив прикріпити вказівного пальця святого до ікони на місці середнього, як і в попередній раці «по технічеськимъ соображеніямъ» [40]. Сам ювелір (з Москви) Іван Тарабров неодноразово листувався з членами Духовного собору, щоб уточнити тексти, які мали бути на гробниці, деталі зображень на ній, узгодити зміни орнаментів [41]. Серед листів цікавий той, де майстра просять не прикрашати виріб (крім вінчика святого на іконі) емаллю, як це замовляли раніше, адже «по собранимъ свѣденіямъ, это оказалось не практичнымъ» [42]. Складно судити, серед кого збирали відомості про доцільність емалі на раці. Проте відповідати на це запитання мали ті, хто, з одного боку, добре знав властивості такого покриття, а з іншого – усвідомлював те навантаження, якого воно зазнало б під час напливу богомольців. У будь-якому разі згадана вказівка свідчить про те, що у Лаврі не переставали обмірковувати, як найкраще облаштувати місце упокоєння угодників, навіть тоді, коли вже доручили цю справу досвідченому та кваліфікованому виробнику. При цьому знайденому вже навіть за межами Києва, на відміну від найманих у першій половині XIX ст.

Є згадка про безпосередню перевірку позолоти печерних домовин (1839 р.) на міцність і зобов'язання майстра Герасима Проценка у разі виявлення якогось браку поправити це місце або й зовсім переробити все спочатку [43].

Пропозиція продати охочим згадувані 24 зайві труни з печер [44] передбачала пошуки покупців. На жаль, не вдалося віднайти даних про те, чим усе закінчилося. У справі не уточнено і те, як планували реалізувати домовини: цілими, чи розділеними на тріски за аналогією до клаптиків мощевих облачень [45].

1829 р. київський міщанин Іван Ветров придбав у Лаврі 6 пудів дрібних кипарисових дрючок, які залишилися після виготовлення трун для Близніх печер [46]. Тож загалом є підстави припустити, що виставити домовини на продаж планували, усвідомлюючи, що покупці знайдуться досить швидко. Принаймні досвід реалізації залишків трунового виробництва на той час у монастирської адміністрації вже був.

На окрему увагу заслуговує комунікація між Лаврою і тими, хто жертвував на її користь ємність для мощей.

4 жовтня 1876 р. наглядчач лаврського заїзду для прочан ігумен Агапіт подав до Духовного собору рапорт про те, що благочестива пані, котра не захотіла назватися, пожертвувала до Успенського собору кипарисову посріблену раку для св. свт. Михаїла. Зрештою, встановили, що вона – вдова, дочка колезького радника Ольга Аксакова з Москви [47]. Отже, анонімність дару зберегти не вдалося.

Московський почесний громадянин Володимир Щенков, який пожертвував раку для глави св. рівноап. Володимира 1892 р. узгоджував з Духовним собором деталі щодо цієї справи з 1888 р. [48], однак у справі не описано, як він це робив. Докладніше етапи надання можна простежити у випадку з ракою для нетлінного тіла митрополита Павла Тобольського 1912 р. Її вирішили прислати до Лаври в очікуванні офіційної канонізації святителя спадкові почесні громадяни з Санкт-Петербурга Стефан і Клавдія Богомазови. У справі є телеграма на ім'я митрополита Флавіана: «Ожидаю два рисунка для гробницы Павла Тобольского. Богомазовъ» [49]. Коли жертва надійшла, Стефана та Клавдію за резолюцією Духовного собору слід було записати на вічне поминання до пізньопроскомідійної таблиці та синодика, також еклезіарх мав вислати їм «приличную освященную» ікону Богородиці Печерської. Лавра збиралася порушити перед Синодом питання про грамоту з благословенням для цих жертводавців [50]. У резолюції не уточнюється, чи потрібно було повідомити про всі ці дії подружжю Богомазових.

Справа про співпрацю з Іваном Тарабровим показова ще й з погляду вирішення непорозумінь під час комунікації. Фабрикант на свій розсуд доповнив узгоджену з Лаврою раку металевими позолоченими ґратами, які оцінив у 225 руб. [51]. У підсумку він попросив вибачення за те, що ці ґрати не підійшли за розміром і відмовився як перероблювати їх, так і приймати за них оплату. Після цього у Лаврі постановили подякувати Іванові Тараброву як

жертводавцеві, надіслати йому ікону, а грати зберігати у ризниці, доки їхню подальшу долю як слід обміркують [52]. Відповідно, про те, що додаткова деталь раки не влаштовує Духовний собор, виробника повідомили відразу. Ймовірно, очікувалося, що той підлаштує грати під вимоги Лаври, адже рішення про те, що з ними робити далі, відразу не підготували. Те, що річ усе-таки прийняли в обителі, можна витлумачити як спробу повернути ділове спілкування, спокій в якому похитнувся, до якогось більш-менш стандартного річуща. Для цього обрали визнання коштовної, але фактично непотрібної речі пожертвою, за яку слід віддати звичаєну шану.

Своєрідно використовували труни зі святими мощами деякі жертводавці на різні потреби Лаври. Протягом 1830-1834 рр. було зафіксовано такі випадки. 1 жовтня 1830 р. у домовині св. препод. Силуана Схимника знайшли під покривалом три паперові згортки з грошима (разом 500 руб. асигн.) та листа, в якому невідомий просив використати ці кошти на виготовлення срібних риз до намісних ікон в Аннозачатіївській церкві. 2 лютого 1832 р. на руках того самого угодника ризничий Дальніх печер знайшов запечатаного листа на ім'я їхнього блюстителя, а потім оглянув домовину св. препод. Агафона (навпроти Силуанової) та виявив там три згортки зі срібними монетами на суму 500 руб. 24 березня 1832 р. ризничий знайшов у трунах: св. препод. Лаврентія Затворника 225 руб. асигн.; св. препод. Феодора, князя Острозького, 250 руб. асигн. без будь-якої записки. Блюститель Дальніх печер припустив, що це, мабуть, жертва на користь святих мощей. 25 серпня 1834 р. під час звичного нагляду за богомольцями ризничий знайшов у труні св. препод. Меркурія 90 руб., загорнутих у папір, а у головах лежала записка про те, що за них потрібно визолотити нові шати на іконах в Аннозачатіївській церкві [53]. Можливо, труни зі святими мощами використовували як своєрідні поштові скриньки і в інші роки. Принаймні на поверхні у домовинах гроші залишали й раніше [54], а 1859 р. В. Михайлов бачив, як одна жінка, в якій не було ані копійки, залишила біля угодника шматок хліба [55]. Іноді навіть встановлювали, хто саме поклав певну суму. Наприклад, 1835 р. при надгробку св. препод. Феодосія залишила 27 руб. 50 коп. сріблом елисаветградська купчиха Марія Карпова [56]. Судячи з наведеної справи 1830-1834 рр., домовини оглядали регулярно, ймовірно, щоб виявити крадіжку якихось дрібних деталей чи пошкодження речей

або самих святих. Втім, не можна виключити, що і на подібні знахідки також очікували. Щоправда, вже на малюнках Карла Петера Мазера (середина XIX ст.) видно окремі скриньки для пожертв біля домовин святих і затворницьких віконць [57]. Імовірно, після появи таких скриньок потреби у переховуванні грошей поряд із тілами угодників не стало.

Отже, можна зробити такі висновки. У XIX – на початку XX ст. потребу опоряджувати ємності для мощей та їхніх часточок у Києво-Печерській Успенській лаврі визнавали важливим чинником, достатнім, аби спонукати братію до активної комунікації як усередині обителі, так і поза її межами. До виготовлення та ремонту рак, трун, ковчежців долучалися обрані лаврські насельники всіх рівнів: від тимчасових послушників при майстернях до настоятеля – митрополита Київського і Галицького. Спостерігаються чіткий розподіл обов'язків між виконавцями, прагнення на всіх етапах процесу дотримуватися монастирської та загальної ділової дисципліни з урахуванням церковної ієрархії. За результатами оновлення рак були можливі зміни у структурі послухів. Пошуки сторонніх ресурсів (і грошей, і матеріалів і майстрів) для того, щоб у разі браку власних як слід завершити справи, свідчать про високий рівень відповідальності ініціаторів робіт з мощевими ємностями. Ймовірно, цей рівень підвищувала пошана до святих, останки яких слід було по-новому розміщувати. При цьому на уповноважених забезпечити постачання матеріалів і підбір майстрів лежала потреба знайти задовільний баланс між тим, скільки Лаврі доведеться заплатити, та якістю результатів угоди. За тим, що адміністрація обителі прискіпливо узгоджувала найдрібніші деталі у зовнішньому вигляді гробниць не лише з принагідно найманими майстрами, а й навіть із добровільними жертводавцями, можна відзначити, що ці вироби були для неї не тільки матеріальними цінностями, а й важливими візуальними носіями інформації, спрямованої на богомольців. Спілкування щодо мощевих ємностей у Лаврі намагалися витримати у звичних для неї рамках. Те, що, віряни, відвідуючи печери, ховали досить великі суми у різні частини гробниць, вказує на впевненість, що ці гроші знайдуть саме монахи. Можливо, такий спосіб подати жертву як надійний навіть порадив хтось із братії. Окремого дослідження потребує співвідношення між такими мотивами змінити вигляд мощевих ємностей: шанування відповідних святих; прагнення надати «благоліптя» церковному чи

печерному простору; спроба донести до богомольців певну ідею; потреба знайти найтривкіший матеріал чи найзручнішу для використання форму, тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Див. наприклад: Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. – К.: КПЛ, 1795. – С. 80-82; Максимович И. Паломник Киевский / Иван Петрович Максимович. – К.: Гликсберг, 1849. – С. 32-33; Шероцкий К. Киев. Путеводитель / Константин Витальевич Шероцкий. – К.: Кульженко, 1917. – С. 277, 281-282.
2. Там само.
3. Беляев П. У великих святинь: (Из путевых заметок). Тамбов, Воронеж, Курск, Чернигов, Киев, Полтава и Харьков / Павел Иванович Беляев. – Саратов: Тип. Союза печ. дела и продажи изд., 1909. – С. 47; Долгорукий И. Славны бубны за горами или Путешествие мое кое-куда в 1810 г. / Иван Михайлович Долгорукий. – М.: В унив. типогр. (Катков и К^о), 1870. – С.271.
4. Мамаев Н. Записки: [Лавра и пещеры в 1850-х гг.] / Николай Иванович Мамаев // Исторический вестник. – 1901. – № 9. – С. 789.
5. Центральний державний архів України в м. Києві (Далі – ЦДАК України), ф.128, оп.1 заг, спр.1590, арк.3.
6. Там само, спр.1726, арк.2-2зв.
7. Фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (Далі – Фонди НКПКЗ), од.зб. КПЛ-Ф 12413, фото.
8. Багрий Н. Києво-Печерська лавра на службі експлуататорів / Назарій Олексійович Багрий // Колишня Києво-Печерська лавра на службі експлуататорів. – К.: ВМГ, 1935. – С. 8-30; Гепенер Н. Печери Київської лаври / Надія Володимирівна Гепенер. – К.: Пролетар, 1930. – 64 с.; Гинзбург В. Что представляет собою «мощи» бывшей Киево-Печерской лавры / Вульф Вениаминович Гинзбург // Природа. – 1939. – № 6. – С. 111-116; Денісов Г. Утворення чудес та мощів у Києво-Печерській лаврі / Григорій Іванович Денісов. – Харків-К.: Пролетарій, 1931. – 48 с.; Йоґо ж. Як фабрикувалися чудеса та мощі в Києво-Печерській лаврі / Григорій Іванович Денісов // Безвірник. – 1929. – № 23/24. – С. 11-17; Лесневський Ю. / Недале шахрайство (Історія одних мощей) / Ю.А. Лесневський // Безвірник. – 1935. – № 7. – С. 16-20; Петренко М. Правда про печери і мощі Києво-Печерської лаври / Марко Захарович Петренко. – К.: Б/в, 1959. – 36 с.; Скуленко І. Мощі і мироточиві голови Києво-Печерської лаври / Іван Михайлович Скуленко. – Харків – К.: Держ. вид. України, 1930. – 20 с.; Шиденко В. Печери та мощі Києво-Печерської лаври / Василь Артемович Шиденко. – К.: Б/в, 1957. – 8 с.
9. Фонди НКПКЗ, од. зб. КПЛ-Ф 10181, фото.
10. Литвиненко Я. Интерьеры лаврских пещер и их генезис / Ярослав Владимирович Литвиненко // Церковные древности: Сб. материалов III междунар. конф. «Церковная археология: литургическое устройство храмов и вопросы истории христианского богослужения» (Севастополь, 2003). – Симферополь, 2005. – С. 350-357.
11. Кізлова А. Братія Києво-Печерської Успенської лаври в соціальних взаємодіях навколо поховань свв. препод. Антонія і Феодосія в печерах (кінець XVIII – початок XX ст.) / Антоніна Анатолівна Кізлова // Гілея. – Вип. 113 (№ 10). – 2016. – С. 11-15; Ї ж. Мироточиві глави в системі печерних святинь Києво-Печерської лаври (кінець XVIII – початок XX ст.) / Антоніна Анатолівна Кізлова // Сторінки історії. Збірник наукових праць. – Вип.42. – 2016. – С. 39-54; Ї ж. Облаштування простору навколо мощей святих у печерах Києво-Печерської лаври як спосіб комунікації з богомольцями (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.) / Антоніна Анатолівна Кізлова // Сторінки історії. Збірник наукових праць. – Вип.39. – 2015. – С. 5-19.
12. Захарченко М. Киев теперь и прежде / Михаил Моисеевич Захарченко. – К.: Кульженко, 1888. – С. 127; Краткие сказания о жизни и подвигах святых отцов Дальних пещер Киево-Печерской лавры. Собраны бывшим инспектором Минской духовной семинарии, игуменом Модестом, впоследствии архиепископом Волынским и Житомирским. – К.: КПЛ, 1910. – С. 5; Святини и древности великого града Киева / Н. Страхов. – СПб.: Мирской вестник, 1867. – С. 25.
13. Фонди НКПКЗ, од. зб. КПЛ-А 284, арк.3-3зв.; од. зб. КПЛ-А 298, арк.3зв.-4; од. зб. КПЛ-А 314, арк.3зв.; ЦДАК України, ф.128, оп.1заг, спр.2933, арк.6.
14. ЦДАК України, ф.128, оп.1заг, спр.1726, арк.2зв.
15. Там само, оп.1 загальноночн., спр.616, арк.2.
16. Там само, оп.1заг, спр.1590, арк.3-7зв., 25-33; спр.1726, арк.2-2зв.; спр.2214, арк.2, 6; оп.16л, спр.3368, арк.1-1зв., 32-32зв.; спр.3369, арк.2-2зв.
17. Там само, оп.1 КДС, спр.623, арк.28.
18. Там само, оп.1заг, спр.1841, арк.1-77, 82-94.
19. Там само, спр.1768, арк.2-2зв.
20. Там само, спр.1942, арк.1а-4, 15, 30.
21. Там само, спр.2695, арк.2, 8.
22. Духовный Собор Лавры... [сообщает о переложении 30 сентября мощей святителя Михаила, первого митрополита киевского, из старой в новую раку] // Киевские епархиальные ведомости. – 1877. – № 18. – Отд. оф. – С. 252.
23. ЦДАК України, ф.128, оп.1заг, спр.1590, арк.6; спр.1841, арк.50, 68, 94-94зв.; спр.2933, арк.9зв.
24. Там само, спр.1761, арк.1-5.
25. Там само, спр.1841, арк.1-2зв.
26. Там само, арк.3.
27. Там само, оп.1заг, спр.1590, арк.7зв., 33; спр.1726, арк.2-2зв.; спр.1942, арк.1а; оп.16л, спр.3368, арк.1.
28. Там само, оп.1заг, спр.1761, арк.4; спр.1841, арк.4зв.
29. Там само, оп.1заг, спр.1912, арк.1-1зв., 4; оп.16л, спр.3368, арк.30.
30. Там само, спр.1841, арк.1-1зв., 8зв., 14-18зв., 21зв. – 36, 44, 55-57, 59-64, 74-81, 96-103, 107, 109.
31. Там само, спр.1912, арк.1-1зв., 4.
32. Там само, арк.6.
33. Там само, спр.1841, арк.82зв., 84, 104-106.
34. Шиденко В. Лавра-крупнейший капиталист-эксплуататор / Василий Артемович Шиденко // Правда о Киево-Печерской лавре. Сборник статей. – К.: Госполитиздат УССР, 1963. – С. 56.
35. ЦДАК України, ф.128, оп.1заг, спр.1726, арк.11; спр.1942, арк.5-6, 15; Мистецтво України: Біографічний довідник / Упор. А.В. Кудрицький, М.Г. Лабінський. – К.: Українська енциклопедія, 1997. – С. 567.
36. ЦДАК України, ф.128, оп.1заг, спр.1841, арк.40, 41.
37. Там само, спр.1942, арк.38-39зв.
38. Там само, спр.1726, арк.7.
39. Там само, спр.1590, арк.2, 7зв., 33.
40. Там само, оп.16л, спр.3368, арк.1-1зв.
41. Там само, арк.5-13.
42. Там само, арк.19зв.
43. ЦДАК України, ф.128, оп.1заг, спр.1942, арк.25-26.
44. Там само, спр.1768, арк.2-2зв.
45. Там само, оп.2заг, спр.68, арк.35.
46. Там само, оп.1заг, спр.1761, арк.9.
47. Там само, спр.2695, арк.2, 8.
48. Там само, спр.2933, арк.2зв.
49. Там само, оп.16л, спр.3369, арк.1.
50. Там само, арк.1.
51. ЦДАК України, ф.128, оп.16л, спр.3368, арк.34-34зв.
52. Там само, арк.36-37зв.
53. ЦДАК України, ф.128, оп.1заг, спр.1746. – 14 арк.
54. Там само, спр.1719, арк.1зв.
55. Михайлов В. В Киев и обратно / В. Михайлов // Русский художественный листок / Изд. В.Тимм. – 1860. – № 12. – С. 39-42.
56. ЦДАК України, ф.128, оп.1заг, спр.1835, арк.6.
57. Мазер К. Образи Києва середини XIX ст. / Карл Петер Мазер. – [Нюстремс]: [S.n.], 1999. – С. 34-39.

Кізлова Антоніна Ємності для мощей святих у комунікації навколо святинь Києво-Печерської лаври (XIX – початок XX ст.)

У статті відтворюється множина контекстів, у яких насельники Лаври вступали до соціальної комунікації стосовно трун, рак і ковчезців для мощей та їхніх часточок.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра кінця XVIII – початку XX ст., мощі, частинка мощей, труна, рака, гробниця, ковчег, соціальна комунікація

Кизлова Антонина *Емкости для мощей святых в коммуникации вокруг святынь Киево-Печерской лавры (XIX – начало XX вв.)*

В статье воссоздается множество контекстов, в которых насельники Лавры вступали в социальную коммуникацию относительно гробов, рак и ковчежцев для мощей и их частиц.

Ключевые слова: Киево-Печерская лавра конца XVIII – начала XX вв., мощи, частица мощей, гроб, рака, гробница, ковчег, социальная коммуникация

Kizlova Antonina *Receptacles for Holy Relics in Social Communication near the Sacred Objects of Kyiv Pechersk Lavra (19th – early 20th ct.)*

The article deals with the set of contexts in which the Lavra brethren was involved into social communication related to the coffins, shrines, tombs and reliquaries for holy relics and their partials. Research of this problem in concrete monastery with numerous sacred objects will help to expose the features of holiness perception on the different levels of Orthodox society in 19th – early 20th ct. This work will also be useful to understanding of social connections forming around the objects of prayer honouring. The author makes conclusions, that the coffins, shrines, tombs and reliquaries were important as a communications shaping factor. The assignment of entombments related responsibilities between the monks and novices of the cloister as well as between external merchants and artisans was clearly articulated. The Lavra executive were very responsible at every stage of entombments related working processes. For Lavra brethren the saints' tombs were significant information-carrying mediums in communication with prayers. The relations with manifold donators connected with holy relics receptacles were regularized. The monks were on mettle to make these relations predictable. The ulterior spiritual and material motives for the replacement of holy relics into new or repaired receptacles need subsequent research on the base of a wide range of official and private sources.

Keywords: Kyiv Pechersk Lavra in late 18th – early 20th ct., holy relics, a partial of holy relics, coffin, shrine, tomb, reliquary, social communication

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 15.11.2016 р.